

УДК 18

Володимир Личковах

МИСТЕЦЬКА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ В ХУДОЖНІЙ ТВОРЧОСТІ

У статті розглянуто проблему ідентичності в зв'язку із цінністю самореалізації людини. Звернуто увагу на різні рівні людської ідентифікації та самоідентифікації, досліджено мистецтво як естетичний спосіб утвердження ідентичності.

Ключові слова: мистецька самоідентифікація, ідентичність, самореалізація людини, естетика.

Lychkovakh V. Artistic self-identification in creation work

In article the problem of identity in the connection with value of human self-realization is investigated. Author pays attention to the different levels of human identification and analyzes the art as aesthetical kind of the consolidation of identity.

Ключові слова: artistic self-identification, identity, self-realization of human, aesthetics.

Лычковах В. Художественная самоидентификация в художественном творчестве

В статье рассмотрена проблема идентичности в связи с ценностью самореализации человека. Обращено внимание на разные уровни человеческой идентификации и самоидентификации, исследовано искусство как эстетический способ утверждения идентичности.

Ключевые слова: художественная самоидентификация, идентичность, самореализация человека, эстетика.

Останнім часом, у зв'язку з цивілізаційними та світоглядними шуканнями доби глобалізації, в Україні зростає інтерес до проблем ідентифікації як у вимірах індивідуального буття людини (Андрос Є. І. Інтелект в структурі буття людини. – К., 2010), так і соціуму та нації (Проблеми теорії ментальності / За ред. М. В. Поповича. – К., 2006), морально-естетичних стратегій громадянського самовизначення (Філософія етнокультури та морально-естетичні стратегії громадянського самовизначення / За ред. В. А. Личковаха. – Чернігів, 2006). У Львові з успіхом пройшла міжнародна конференція з проблем люд-

ської ідентичності [1]. Процеси національної, особистісно-громадянської, етнокультурної ідентифікації супроводжують історичні акти державо-, націє- і культуротворення, народження громадянина української держави.

Але в усі часи була і залишається вищою сенсожиттєвою цінністю особистісна самореалізація людини, пошук нею власного «Я» серед інших, творче розкриття індивідуальної тотожності з культурою нації, суспільства, історичної доби. Ідентифікація являє собою соціально-психологічну процедуру, в якій відбуваються процеси перенесення, вживання, ототожнення «Я» з людством, расою, нацією, етносом, родом, референтною групою, мікрогрупою, сім'єю, Іншим, самим собою (самоідентифікація). Протікаючи у сфері свідомості й підсвідомості, ці процеси активізують мислення, почуття, уяву, зіставляючи «самість» людини з «не-Я» аж до метаноїї (трансформації свідомості) у трансцендентальних і метафоричних формах самосвідомості та самопочуття. Природа людської ідентифікації та самоідентифікації має цілісний, особистісний характер, хоча може розгортатися на різних рівнях:

- мислительний, когнітивний, ментальний (в т.ч. на засадах трансцендентального обґрунтування);
- духовно-чуттєвий, естетичний (в т.ч. у мистецтві – через художню творчість і сприйняття), а також етичний – на рівні «етоса душі» як морального стрижня самоствердження.

Важливого значення ідентифікація та самоідентифікація набувають у творчих процесах, де відбувається реалізація та розширення власного Я, «етоса душі» в евристичних проектах, механізмах і продуктах творення (енергея і ергон), нових артефактах культури.

Серед різноманітних форм творчості як естетичних способів утвердження ідентичності особливе місце належить мистецтву – сфері художньо-образної самодіяльності і самоідентифікації людини. Художня творчість і сприйняття – це, з одного боку, канал зв'язку із соціальними цінностями та ідеалами, а з іншого, – каналізація власних, особистісних почувань, смаків, потреб, здібностей. В естетичному переживанні вбачаємо емоційно сконцентровану, духовно збагачену, естетичну форму людського світовідношення, яке утверджує себе через «життя миттєвістю» в апперцепції, вчуванні, катарсисі, грічуттів, розуму, фантазії [див. 2].

Засадничим моментом художньої творчості та сприйняття є акт самоідентифікації, який розгортається в процесі емоційно-образного, духовно-чуттєвого переживання, як відтворення соціального, етично-

го та естетичного досвіду особи через вживання або перенесення в образ. Вся історія світової естетики наголошує на евристичній, (само)пізнавальній, комунікативній функцію «Я» («Я-схоплення») в акті апперцепції під час конституювання естетичного почуття, художньо-творчого процесу.

Мистецька ідентифікація безпосередньо пов'язана з естетичними формами перенесення, ототожнення, вживання, вчування тощо. Навіть «одивнення» («остранение» у В. Шкловського) ґрунтується на механізмах контрідентифікації, де на перший план виходить дистанціювання, опозиціювання, очуження образу від суб'єкта творчості чи сприйняття. «Я-схоплення» в естетичній апперцепції трансформується у «Я-відторгнення», замість перевтілення відбувається самовідчуження, що є зворотною стороною самоідентифікації, а етос самоствердження переходить у перетворені, навіть девіантні форми.

Отже, ідентифікація та самоідентифікація в мистецтві може набувати різних емпатійних виявлень у співпереживанні чи ототожненні:

1) з Творцем як вищим теургічним началом, що приходить до митця у подібі Музи, про що згадує багато письменників і поетів, композиторів і художників. (Порівнює Митця з Творцем і Папа Римський Іоан Павло II у «Листі до митців») [див. 3];

2) з предметом зображення (образом), яким можуть бути будь-які феномени людського світовідношення (світ у цілому, природа, люди, тварини, рослини, речі – через механізми метафоризації);

3) з автором чи персонажем (через художньо-комунікативний процес у трикутнику «автор-текст-сприймач»);

4) з ліричним героєм (ідеалом), коли його світоглядні й морально-психологічні цінності збігаються з настановами митця або перцепієнта;

5) автора чи сприймача із самим собою (самоідентифікація), коли в образі утверджується власне Я з особистісною системою екзистенційних та культурно-естетичних координат, етосом моральних позицій;

6) у тимчасовій ідентифікації з будь-ким або будь-чим («Мадам Боварі» Флобера, «Черевики» Ван-Гога, прийом «suspense» Хічкока і т. ін.);

7) у відчуженні чи самовідчуженні на основі „одивнення” чи «очуднення» як контрідентифікації, перетвореної форми самоідентифікації через трансцендування естетичного досвіду від емпатії до «апатії», дистанціювання, принципову координацію сприймача та образу. Замість перевтілення тут здійснюється «в-себе-втілення», коли в перцептивному процесі чітко координується «Я» і «не-Я» (супрематичні форми К. Малевича чи геометрична утопія П. Мондріана).

На відміну від ментальної ідентифікації, яка спрямована на ото-

тожнення себе з Іншим (в т. ч. через розрізнення), мистецька ідентифікація є, перш за все, самоідентифікацією (через «вживання» або «очуження» як транспозицію власного «Я»). Когітальна ідентичність утверджує у свідомості індивідуальну «самість» (cogito), мистецька ідентифікація через естетичне переживання і співпереживання «розчинює» Я серед Інших, дозволяє знову і знов пережити життям людей різних часів і народів, будь-яких соціальних груп і гендерів (О. Флорбер: «мадам Боварі – це я!», історія «Крейцерової сонати» Л. Толстого). Через перевтілення і навіть естетичне опредметнення («одивнення», «очуднення») досягається ідентифікація не лише антропоморфна, а й зооморфна і навіть предметно-речева («реїфікація»): «Холстомір» Л. Толстого, казки, байки, анекдоти тощо.

Мистецька ідентифікація здійснюється в різноманітних художньо-образних формах – метафора, алегорія, знак, символ, архетип, сигнатура – та в інших «топосах» асоціативно-поетичного мислення. Сам художній образ та його складові є естетичним засобом мистецької ідентифікації, трансцендування «Я» автора чи сприймача в нові реальності, стани, самовідчуття, з домінантним етосом імпресії чи експресії. Мистецьку ідентифікацію супроводжує, відтак, самоідентифікація з розширенням, трансценденцією власного «Я», навіть зміною свідомості – метаноїя. У зв'язку з цим можливі випадки остаточного «вживання», буквального «перевтілення» аж до втрати власного «Я» (неможливість вийти з ролі, стандартність амплуа, життя як у театрі, стереотипність творчості тощо).

Які б моделі мистецтва, історичні парадигми образотворчості ми б не взяли, всюди момент самоідентифікації є присутнім у структурі образу та переживання, правда, в різних статусах та іпостасях.

1. Мистецтво як мімесис. У цій парадигмі художньої творчості, що ґрунтується на реалізмі зображення, відтворення дійсності доповнюється самовідтворенням мистця (на відміну від натуралізму). Звичайно, міметичний механізм наслідування, відображення реальності тут є домінантним, але самоідентифікація все ж таки присутня в уподібненні, ототожненні із самим образом, перенесенні на нього своїх почуттів (Пігмаліон і Галатея). В тому, що у мистецтві Платон позначав через «тінь тіні», або «копію копії», мистець посідає місце другої «тіні» чи другої «копії», коли «дзеркалом» життя стає душа художника, а творчість розкриває те «око в душі», про яке писав В. Шекспір. Для процесу мистецької самоідентифікації тут є важливим не стільки самовідображення (яке в античності доходило до ілюзіонізму), скільки художня «після-дія», тобто не мімесис, а катарсис. Хоча і в процесі

художньої творчості художник-реаліст ідентифікує себе з образом, а втілення чи перевтілення зберігають етос особистості і самовідображення митця (згадаємо реалізм О. Флобера, Л. Толстого, «театр переживань» К. Станіславського, ранній період творчості Т. Яблонської). У трансісторичному розвитку реалістичних напрямів вищий ступінь посідає імпресіонізм, де об'єктивно-позитивістський підхід зливається із суб'єктивізмом зору, естетичної рецепції в цілому, а «відсторонене» сприйняття світу переростає в самоідентифікацію з ним. Вічність стає миттєвістю, як і навпаки. На жаль, цей суб'єктивний момент «життя миттєвістю» майже повністю елімінується в неореалістичних напрямих: фотореалізм, гіперреалізм тощо.

2. Мистецтво як експресія. У цій парадигмі художньої творчості механізми естетичного вираження і самовираження митця беруть гору над «чистим» мімесисом. Відбувається самореалізація митця через суб'єктивізацію образу, насичення його емоційно-виразними, експресивно-гіперболізованими, фантастичними елементами. Самоідентифікація через посилену експресію здійснюється відтак у романтизмі і неоромантизмі, символізмі, експресіонізмі. Не залишаючи остаточно реалістичні методи зображення, митець «розкріпає» тут своє уявлення, фантазію, почуття свободи творчості. Самоідентифікація набуває більш складних форм, ніж у реалізмі й навіть в імпресіонізмі. Йде отождоження не «Я» з образом, а навпаки, образу (знаку, символу) – з «Я», коли міметична природа мистецтва збагачується суб'єктивізмом виражальності, експресією творчого «Его-митця». Реіфікація образності переходить в її одухотворення, емоційне збагачення, патетичне піднесення («байронізм» у поезії, Жеріко й Делакруа в малярстві, музика від Бетховена до Вагнера, від Глінки до Чайковського й від Гулака-Артемівського до С. Борткевича). Художній реалізм змінюється на естетичний «егоїзм», що породжує образи, символи, знаки, які виражають не реальні, а мистецькі ідентичності (напр., «думи мої» Т. Шевченка). У романтизмі самоідентифікація здійснюється за рахунок отождоження з ліричним героєм (А. Міцкевич, М. Лермонтов, П. Куліш); у символізмі – через сплав образу з переживанням (Андрій Бєлий), отождоження символіки з реальними людьми і власними оцінками (М. Жук «Чорне і біле»), прилучення до вічності й космічних сфер (П. Тичина «Сонячні кларнети»); в експресіонізмі – через винесення власного «Я» у гіпертрофовані форми і смислосназущі кольори (групи «Міст», «Синій вершник», «Театр очуження» Б. Брехта і «Березіль» Леся Курбаса). Неоромантизм продовжує цю лінію мистецької самоідентифікації з ідеальним «Я» на противагу недосконалому світові.

3. Мистецтво як теургія (світотворення). Ця парадигма мистецтва пов'язана із виникненням і розвитком авангарду й неоавангарду ХХ ст. Естетосфера авангардизму характерна відмовою від мімезису як такого, а експресія набуває тут самодостатніх, нефігуративних або сюрреалістичних форм [більш детально див. 4]. Митець уподібнюється Творцю, а теургія («універсальне ділання») стає принципом творчості. Художній процес перетворюється у свого роду світотворення, коли образ набуває автономної реальності із власним хронотопом. Замість об'єктивізму реалістичних напрямів чи навіть суб'єктивізму романтичної експресії на перший план висувається теургічне «Я» («ячництво» Гільєльмо де Торе), яке творить нову естетичну реальність за власними «мірками» та смаками. Мистецька самоідентифікація підіймається тут до отождолення з Творцем, до абсолютизації етосу творчого «Я» в акті художньої теургії. Цей процес потребує вже не мімезису, не експресії і навіть не екстазу в його естетичній формі (про що писав ще Платон), а трансцендування в «інші світи», само-трансценденції. В авангардистській творчості це пов'язується з феноменом трансгресії – «переступанням» норм і меж мистецтва, «злочинном» проти класики, усталених канонів художньої образності [5]. Як не парадоксально, митець тут, за словами Т. Манна, ідентифікує самого себе із «злочинцем», який руйнує звичні норми й встановлює нові авторитети. Разом з тим, це вимагає і самотрансцендування, тобто самопереборення і навіть самозаперечення заради виходу в нові світи, в антиципацію майбутнього. Саме тому в художній образності авангардизму розповсюдженими стають мотиви руху (футуризм), розкладання простору (кубізм), віртуальної реальності (сюрреалізм, абстракціонізм П. Мондріана), польоту (Марк Шагал). Але не тільки мотив польоту як такий є формою мистецької самоідентифікації як трансцендування. В широкому сенсі «польоти уві сні та наяву» є алегорією творчості, характеризують як свободу фантазії, так і естетичну суть самотрансценденції. З. Фрейд позначив суть мистецтва як «сновидіння наяву», де відбувається образна сублимація позасвідомого. С. Далі алегорично передав цю ідею в полотні «За п'ять секунд до пробудження від уколу бджоли». Відтак, не лише в авангарді, а й в інших напрямках мистецтва, самоідентифікація митця відбувається за рахунок образів (архетипів, сигнатур) Дороги, Подорожі, Польоту, Птаха, Неба, різноманітних топосів руху взагалі (птиця-трійка М. Голя, «Політ над гніздом зозулі» Кена Кізі).

4. Мистецтво як інставрація (текстотворення). Ця парадигма мистецтва знаменує перехід від авангарду до постмодернізму як „гри із

текстами". Авангардистська трансгресія стилю змінюється на полістилізм, мультикультуральний полілог, заснований на цитуванні, іронічному перелицьованні, перефарбуванні, переграванні. У такій суміші, «пастиш» стилів мистець нібито втрачає своє індивідуальне обличчя, наступає смерть автора» (Р. Барт), панування інтерфейсів, гіпертекстів, симулякрів. Мистецька самоідентифікація ототожнюється з деконструкцією текстів, іронічною діалектикою сакрального, «грою в бісер» (Г. Гессе). Текстотворча сутність постмодернізму доходить до ідентифікації авторського «Я» із текстом, «письмом», розчинення митця в знаково комунікативних актах, перформенсах, хеппенінгах, інсталяціях. Самоідентифікація відбувається у формах «автора ідеї», продюсера, менеджера, постановника тощо («соціальна скульптура» О. Чепелик, інсталяції з відеоартом В. Сидоренка). Десь втрачається часто індивідуальний «політ» в естетосфері творчості, натомість політ «уві сні та наяву» забезпечується сучасними комп'ютерними технологіями, мультимедійними засобами в інтерактивних мистецтвах. Самоідентифікація споживача мистецтва посилюється поширенням віртуальної реальності в кібернетичному просторі («cyber space»), пануванням screen-культури, де ідентифікаційні процеси полегшуються візуальними засобами, які корелюють з особливостями сучасного мислення, сприйняття, світовідношення, що набули телевізійно-комп'ютерних вимірів. Калейдоскопічний характер картини світу, мозаїчність ментальності в добу Посткультури викликають в естетосфері поліперспективність образності, «дигітальність» методів, мультикультуралізм стилістики, багатоканальність і поліфункціональність творчості та сприйняття. Це загрожує можливим розщепленням людського «Я», уходом у віртуальність, появою шизофренічних симптомів самоідентифікації, «подвоєнням» і навіть «потроєнням» ідентичності. Невипадково фрейдівський психоаналіз замінюється на «шизоаналіз» Дельоза і Гваттарі, а фрейдівське розуміння мистецтва як «сновидіння наяву» все більше стає «польотом наяву» в його віртуальних, інсталяційних або симулякрних формах. Раціоналізм аристотелівської поетики мімезису через естетизм шеллінгівсько-шопенгаверівської «волі до експресії» і теургію світотворення в авангарді доходить до фаллоцентризму постмодернізму, «гри творчості» текстотворення, аж до «гри в маразм» [5].

На всіх цих етапах еволюції мистецтва, основних парадигм художньої творчості та сприйняття процес мистецької самоідентифікації є неодмінною компонентою естетосфери суспільства. Але подібно до того, як змінюється дух епохи, чуття життя і образ світу в мистецтві,

змінюються і форми самоідентифікації, її змісти, сенси, цінності. Спільним є етос пошуку і утворення власного «Я», соціалізація та інкультурація особи, творча самореалізація через трансцендування в «польотах уві сні та наяву».

Література:

1. Людина та її ідентичність в добу глобалізації: Матеріали міжнародної конференції. – Львів, 2010.
2. Личковах В. А. Світовідношення як переживання: онтологія, феноменологія та естетика «життя миттєвістю» // Філософська думка. – 1994. – № 5.
3. Лист Папи Івана-Павла II «До митців» // Поступ. – № 90. – Львів, 1999.
4. Личковах В. А. Естетосфера авангардизму // Вісник Черкаського національного університету. – Вип. 170. – Черкаси, 2009.
5. Личковах В. А. Трансгресія і художня творчість // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – К., 2004.
6. Личковах В. А. Від Фауста до Леверкюна: Вступ до неklasичної естетики. – Чернігів, 2002.